

ACHEGAS AO LÉXICO DO GALEGO FALADO NO VAL DO RÍO ELLAS

XOSÉ-HENRIQUE COSTAS
Universidade de Vigo

Limiar

Xa é lugar común para os investigadores e persoas interesadas na historia e dialectoloxía do galego, consideraren a fala do Val do Río Ellas, no noroeste de Cáceres, como unhas arcaizantes variedades do galego que foron interferidas, ao primeiro, por trazos fonéticos, morfolóxicos e léxicos do leonés meridional, e posteriormente, debido á presión exercida secularmente pola única lingua oficial do Reino de España, por trazos casteláns, sobre todo a raíz da entrada de léxico oficial castelán por vía administrativa, escolar, relixiosa etc., ou tamén, vía comercial e social, de léxico da variedade castúa estremeña.

O que caracteriza o léxico destas falas, dentro do marco xeral da inexistencia dunha recollida e estudo sistemáticos e exhaustivos do mesmo, é, por unha banda, o seu notable arcaísmo e as significacións especiais ás que evolucionaron moitos significantes comúns galego-portugueses, e, pola outra, a presenza dun bo número de voces castelás adaptadas á fala do Val. O primeiro explícase polo illamento secular desta comarca, un val cinxido de montañas que fai de chanzo entre as provincias de Salamanca e Cáceres, historicamente mal comunicado e cunha poboación fundamentalmente endogámica que descende da mestizaxe entre os colonos galegos e astur-leoneses occidentais instalados neste val da antiga Estremadura leonesa no séc. XIII, e poboacións autóctonas anteriores á readministración (non reconquista) cristiá.

A maioría dos colonos galegos instalados no campo de Cidade Rodrigo e El Rebollar (Salamanca), Val do Ellas (NO de Cáceres), e na zona beirá portuguesa de Sabugal e Riba-Coa, eran maioritariamente de procedencia galega suroriental, posto que era do sueste de Galicia de onde a Orde de Santiago trasladou colonos a esta zona, de Porto (Zamora) e O Bolo e Vilar de Santos (Ourense); os de orixe astur-leonesa virían de Destriana (León), pois eran en todas estas localidades onde a devandita Orde posuía as súas vigairías no reino. Esta procedencia suroriental maniféstase aínda hoxe na fala do Val, onde predominan os dialectalismos do sueste de Ourense e do galego falado nas Portelas de Zamora¹, é decer, da comarca das Frietas².

No Val do Río Ellas, noroeste de Cáceres, falan hoxe unha variedade do galego arcaico unhas 5.000 persoas. Esta variedade divídese en dúas subvariedades: a) valverdeiro, falado por 3.000 persoas en Valverde do Fresno; e b) lagarteiro e mañego, falado por 2.000 persoas nos concellos de As Ellas e San Martín de Trebello. Á parte destes, habería que contar 3.000 falantes máis na emigración en Euskadi, Suíza e Australia. Entre as dúas subvariedades hai pequenas variacións no plano fonolóxico e morfolóxico (*canciós/canciós, ficer/fer ventáns/ventás, mans/mas, once/onde, doce/dode, trece/trede, xogar/jogar, joves/xoves, cantaran/cantorín, colleu/collei* etc).

¹ Non está de máis insistirmos na importancia deste dato, pois de se confirmar plenamente evidenciaría que as fronteiras dialectais galegas xa estaban en todo ou en parte definidas na época medieval, e non sería a “fragmentación dialectal” galega un produto dos séculos escuros, como se vén afirmando tradicional e repetidamente. Hai evidencias abundas de fenómenos dialectais do Ellas replicantes de variedades galegas surorientais ou orientais: formas como *condo* (cando), *fer* (facere), *causo* (caso), *cidai* (cidade), *foice* (fouce), *muiña* (frouma) etc., denotan ás claras paralelismos coincidentes exclusivamente con falas galegas orientais e surorientais.

² Para unha aproximación histórico-lingüística máis ampla véxase Costas González, X.H. (2004): “Historia e toponimia do Val do Río Ellas”, en R. Álvarez e A. Santamarina (eds.) (*Discursos da escrita. Estudos de filoloxía galega ofrecidos en memoria de Fernando R. Tato Plaza*, Biblioteca Filolóxica Galega do Instituto da Lingua Galega. A Coruña: Fundación Barrié de la Maza, pp. 81-99.

1. Tipoloxía das falas do Ellas

Desde que estas falas foron obxecto de estudo, e sobre todo nos últimos quince anos, ten habido opinións de todo tipo á hora de establecer a tipoloxía e filiación lingüísticas deste conxunto lingüístico, en función do coñecemento ou descoñecemento da dialectoloxía galega, portuguesa e astur-leonesa.

Cadro I: Clasificacións segundo autores e anos.

Autor	Ano	Clasificación tipolóxica
Krüger, Fink, Leite	1925-29	Portugués dialectal
Federico de Onís	1930	Astur-leonés non é
Luis Filipe Lindley Cintra	1959-74	Galego arcaico interferido por leonesismos
Clarinda de Azevedo Maia	1977	Galego-portugués arcaizante
Antonio Viudas Camarasa	1982	Híbrido astur-leonés-galego-portugués
X. Henrique Costas Glez.	1992	Galego arcaico interferido por leonesismos
José Luís Martín Galindo	1993	Fala autóctona
José Enrique Gargallo Gil	1994-96	Galego-portugués fronteirizo e arcaizante
X. Henrique Costas Glez.	1996	"Galego" especial
Juan M. Carrasco Glez.	1996	A terceira póla do tronco galego-portugués
F. Xavier Frías Conde	1997	Dialecto galego oriental
José Luís Martín Galindo	1998	Dialecto portugués beirão
Francisco Fernández Rei	1999	"Galego" especial
José Luís Martín Durán	1999	Subdialecto leonés meridional
X. Henrique Costas Glez.	1999	A terceira póla, a partir da póla galega
J.A. González Salgado	2000	Dialecto arcaico non-castelán

Na nosa opinión, que é a opinión maioritaria entre os estudosos destas falas, é galego ou galego con matices: de base galega, fundamentalmente galego, galego arcaico, variedade especial do galego etc. Para calcularmos dalgún xeito fiable a súa proximidade ou afastamento ao portugués, galego, leonés, castelán etc., empregamos o método dialectométrico establecido no *Lexikon der Romanistischen Linguistik* (VI/1, 1992: 1-36) para os iberorromances, que incluía oito ítems fonético-fonolóxicos,

vinte e catro ítems morfolóxicos e once sintácticos³. As porcentaxes de coincidencias entre os diferentes iberorromances e as falas do Ellas son:

Cadro II

	GALEGO	V. ELLAS	ASTUR-LEONÉS	CASTELÁN
PORTUGUÉS	74%	60%	38%	34%
	GALEGO	81%	59%	47%
		V.ELLAS	63%	59%
			ASTUR-LEONÉS	79%
				CASTELÁN

Se a estes trazos fonético-fonolóxicos, morfolóxicos e sintácticos lles engadísemos unha batería de trazos lexicais, veríamos como a aproximación ás falas galegas (e portuguesas) é moito maior.

³ Vid. Holtus, G/ Metzelnin, M./ Schmitt, C (1992): *Lexikon der Romanistischen Linguistik*, vol. VI/1, pp.1-36. Os oito trazos fonético-fonolóxicos son: 1) Distinción entre vogais medias abertas e pechadas; 2) Existencia ou non de ditongos e vogais nasais; 3) Ditongación ou non das vogais medias breves tónicas latinas; 4) Sistema vocálico átono final de palabra; 5) Sibilantes; 6) Articulacións sonoras e velares; 7) Articulación de consoantes xeminadas; e 8) Consoantes finais. Os vinte e catro trazos morfolóxicos son: 1) As conxugacións verbais; 2) Asimilación do infinitivo con pronomes enclíticos; 3) Existencia de infinitivos conxugados; 4) Terminacións dos participios; 5) Xerundios; 6) VT dos imperfectos de subxuntivo; 7) Engádegas do tema verbal; 8) Infixo -g- nos subxuntivos; 9) Morfemas do presente de subxuntivo; 10) Morfemas do pretérito perfecto; 11) Futuro de subxuntivo; 12) Perfectos compostos; 13) Auxiliar ter/haber; 14) Formas do artigo; 15) Contraccións do artigo; 16) Comparación de superioridade; 17) Formación dos superlativos; 18) Xénero do numeral 2; 19) O numeral 16; 20) P4 dos pronomes persoais tónicos; 21) Tecum, Mecum; 22) Formas pronominais con *en, hi*; 23) Categorías dos demostrativos; 24) Demonstrativos neutros. E por último, os once trazos sintácticos son: 1) Artigo mais posesivo; 2) Artigo mais sustantivo mais posesivo; 3) Adverbiais en *-mente*; 4) Preposición a mais CD; 5) Ir mais infinitivo; 6) En mais xerundio; 7) Se mais formas verbais en *-ra* ou en *-se*; 8) Futuro ou subxuntivo logo de certas construcións; 9) Colocación do pronome átono; 10) “É nos anos 40 *cando/que...*”; 11) Resposta afirmativa mediante a repetición do verbo.

Tipoloxicamente, pois, as falas do Val do Río Ellas son un báculo do antigo galego que prendeu en terras de poboamento sobre unha base autóctona anterior e perviviu ata os nosos días. Na época antiga, este galego estaba interferido por leonesismos, xa que parte dos poboadores eran de procedencia leonesa, como ben demostrou Lindley Cintra ao estudar os *Foros de Castelo Rodrigo*⁴. Desde hai oito séculos e ata a actualidade, este galego inicialmente lapuzado de leonesismos, foi permanentemente interferido por castelanismos fundamentalmente léxicos.

2. Características xerais do léxico do Ellas

No plano léxico non podemos facer casar a variación coa subdivisión valverdeiro (A)/mañego (B)--lagarteiro (C), porque os lexemas aparecen en múltiples combinacións: ABC, AB-C, AC-B, BC-A etc. O léxico desta variedade do Val do Ellas caracterízase en xeral polos seguintes trazos:

- a) Sinónimos macrodialectais en Galicia son aquí microdialectais e están ben representados. É o que temos chamado en varias ocasións “maqueta dialectal”⁵.
- b) Arcaísmos léxicos desaparecidos en galego (e portugués) están aquí moi vivos. Precisamente por iso, moitos significantes e significados das falas do Ellas son de grande axuda no labor dos etimólogos e lexicógrafos

⁴ Cintra, L.F. Lindley (1959): *A linguagem dos foros de Castelo-Rodrigo, seu confronto com a dos foros de Alfaiates, Castelo Bom, Castelo Melhor, Coria, Cáceres e Usagre. Contribuição para o estudo do leonês e do galego-português do séc. XIII*. Lisboa: Imprensa Nacional-Casa da Moeda.

⁵ Esta “maqueta” dialectal en territorios consecutivos, repoboados despois da constitución da lingua, sobre todo no eido léxico, tamén se dá noutros dominios románicos e iberorrománicos. Véxase, por exemplo, o acontecido no catalán do centro-sur de Alacant, no catalán de El Carxe (Murcia) ou mesmo do de L’Alguer (Sardenña-Italia), onde se concentran dialectalismos (sobre todo) léxicos de diversas zonas dialectais do norte do dominio lingüístico catalán. Véxase Eduardo Blasco Ferrer, (1984): *Grammatica Storica del Catalano e dei suoi dialetti con speciale riguardo all’Alguerese*, Tubinga: Gunter Narr Verlag; e tamén Joan Veny (1978): «El valencià meridional», en *Estudis de geolingüística catalana*, Barcelona: Edicions 62, pp. 203-240.

das falas galego-portuguesas en particular e iberorrománicas en xeral.

- c) Significantes comúns co galego (e co portugués) tiveron outra deriva no significado ou conservan sentidos antigos.
- d) Presenza abondosa de castelanismos, tanto nos campos semánticos “oficiais, cultos e modernos” coma no léxico popular, debido ao contacto secular desigual co castelán oficial e co castúo⁶ das poboacións veciñas.
- e) Asemade, achamos vivísimas neste val formas propias galegas que foron historicamente substituídas polo castelán na fala popular e que están sendo hoxe recuperadas por vía literaria no galego estándar.

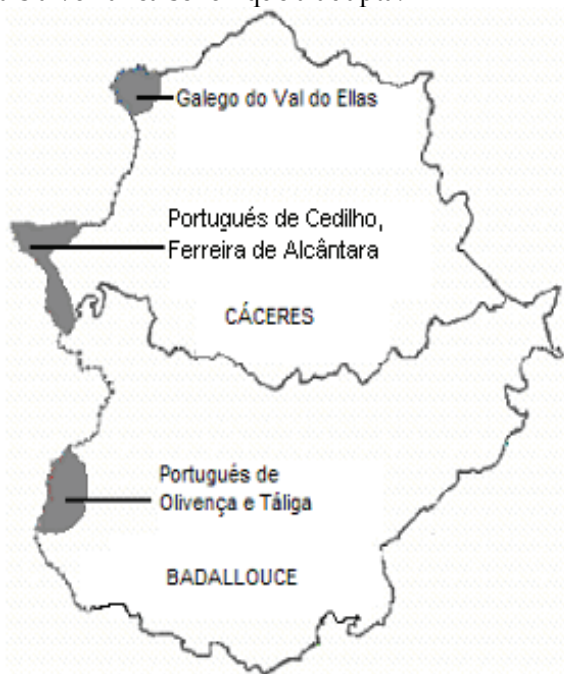
Rexistramos sinónimos de distribución dialectal en Galicia: *funqueiro~estaluncho~estalocho*, *cirdeira~cireixeira*, *ervilla~chíchari*, *dinuciña~donicela~dona*, *sobreira~carrasqueiro*, *rebolo~carballo*, *bubela~galo do campo~popa*, *teixugo~porco~teixo*, *baticón~bátiga~chorrá~chumbá~garabaná*, aínda que moito léxico atinxente á fauna, á flora e ao mundo rural é xa só patrimonio da xente maior, mentres que os novos teñen xa formas castelás ou castelanizadas por influencia do mundo oficial. Formas como *lundria*, *anduriña*, *miñica*, *colmea*, *melrua* ou *lombo*, son ditos *nutria*, *gulundrina*, *lumbrí da terra*, *colmena*, *mirlo* ou *espalda*. Mesmo na fala dos máis vellos hai introducidos castelanismos flagrantes como *eneru*, *adier*, *riñóns*, *castellano~castejano*⁷ etc.

Outramente, son aquí voces únicas en todas as camadas de falantes galeguismos que hoxe en Galicia recuperamos por vía culta, ao seren substituídos por castelanismos na maioría ou a totalidade das falas galegas; falamos en voces como *morcela*,

⁶ O castúo ou estremeño do norte é unha variedade dialectal de base astur-leonesa meridional moi interferida polo castelán, de xeito que se discute hoxe en día se é variedade astur-leonesa ou castelá.

⁷ Esta forma, *castejano*, pode ser unha hipercorrección ou unha hipercastelanización do castelanismo *castellano*. En todo caso, non ten obrigatoriamente o matiz humorístico forzado como pode ocorrer no galego de Galicia. En lagarteiro existe un refrán onde queda fosilizada a forma tradicional *castelán*: “Radón ten o *castelán* cuando non la dan”.

antollo, marmelo, soer, persoa/ pesoa, mortalla etc. E aínda máis, castelanismos evidentes de léxico da natureza como *mostajo, madroño, ojaranzo, almendro* etc., son “adaptados” como *mostaxeiro, madroñeira, follaranceira, almendreira* etc., o que dá unha idea da vitalidade social dunha variedade que non acepta sen máis a voz allea senón que a adapta.

Mapa 2. Zonas de linguas galega e portuguesa en Estremadura

Secasí, podería dar a impresión de que nos atopamos perante unhas falas galego-portuguesas bastante castelanizadas lexicamente, pero isto é só unha verdade aparente e a medias. O certo é que -como acabamos de ver-, a carón de castelanismos flagrantes, imos topar arcaísmos increíbles, variacións sorprendentes de significado etc., é decer, imos achar unha fala asemade arcaica e parcialmente castelanizada, pero moi viva e moi dinámica, posto que é empregada habitualmente pola totalidade dos habitantes destes tres concellos devanditos.

3. Algúns exemplos da riqueza léxica do Ellas

O que nos trae hoxe aquí non é só, á parte de ofrecer uns exemplos significativos de toda esta variación léxica presente no Val do Ellas e explicar os motivos dalgúns cambios semánticos, non é só, decemos, ofrecer unha listaxe de voces senlleiras e unhas explicacións máis ou menos convincentes sobre a etimoloxía de tal ou cal voz, senón tamén dubidar de certas solucións que nos teñen ofrecido os máis egrexios etimoloxistas hispánicos, Joan Coromines e José Pedro Machado. Corominas, para a elaboración do seu *Diccionario Crítico Etimológico Castellano e Hispánico* (1980), traballou cun corpus moi limitado do galego: *Crónica Geral, Crónica Troiana, Sarmiento, Valladares, Castelao* e pouco máis. Non manexou practicamente datos do galego vivo, e empregou escasas obras medievais e de autores contemporáneos; era imposible manexar todo, evidentemente, isto reservóullelo aos etimoloxistas galegos. José Pedro Machado, no *Dicionário etimológico da língua portuguesa* (1987), non ten en conta practicamente nada do galego contemporáneo e prestou esporádica atención a algúns textos galegos medievais. Estas carencias nos dicionarios orixinan, evidentemente, eivas de información e lagoas nas explicacións de moitos significantes e, sobre todo, de moitos significados.

Hoxe o traballo do etimoloxista é máis doado, porque pode manexar moita e mellor información (monografías, estudos dialectais, glosarios, rigorosas edicións de obras medievais) e amais esta información pódese tratar e consultar mellor e máis rápido grazas ás novas ferramentas informáticas⁸. Pero o etimoloxista debe contar sempre con ese punto de intui-

⁸ Neste sentido, cómpre sobrancearmos para o galego as contribucións utilísimas do *Diccionario de diccionarios*, obra realizada no ILG e coordinada por Antón Santamarina; do *Tesouro Informatizado da Lingua Galega*, TILG, consultable en <http://www.ti.usc.es/TILG>; do *Tesouro Medieval Informatizado da Lingua Galega*, coordinado por Xavier Varela, TEMILGA, consultable en <http://corpus.cirp.es/tmilg>; e mais do *Corpus Documental Latinum Gallaciae*, CODOLGA, que conta con milleiros de rexistros do latín galaico de entre os séculos VI-XV e serve de base para uns fiables estudos etimolóxicos do galego, consultable na páxina: <http://balteira.cirp.es/codolga/consulta.asp>.

ción que dá a experiencia e, cada vez máis, con toda a información posible.

Diciamos ao comezo desta contribución que non existe aínda unha recollida sistemática e exhaustiva do léxico do Val do Ellas. Nosoutros unicamente manexamos un pequeno glosario da nosa autoría que contén algo máis de 5.000 voces⁹. Imos entrar logo na análise dalgunhas voces que cualificamos de “especiais” e que constitúen as achegas das que falamos no título. O especial destas voces está nas variacións de significantes ou significados con respecto ao galego ou o portugués comúns e dialectais, e tamén nos arcaísmos e creacións propias.

3.1. Forma híbrida de significantes propios e casteláns sen variación de significado

apanastrar, vt “esmagar”¹⁰; voz formada sobre *banastra*, “cesto de vimbio”, da raíz céltica **benn-**, “cesto”; a forma **abanastrar*, “meter no cesto comprimindo, estrollando, premendo, esmagando”, ben puido resultar do influxo do castelán *aplastar* (cfr. tamén *apachurrar*, *apisonar*, *aplanar*), aínda que neste caso concreto tamén se podería pensar no parentesco da raíz **ban-** de *banastra*, cesto, con **pan-** de *panela*, cesto; ou podemos pensar tamén noutro celtismo, *bico*, que ten un paralelo con **p-**, *pico*, de orixes ben antigas, co que queda exposta a posibilidade de alternancia **p-/b-** en diversas voces. Na fala do Ellas rexistramos *banastra* pero non **panastra*, o cal non invalida a súa existencia pretérita.

⁹ Este glosario foi obtido mediante o baleirado léxico de numerosas horas de grabacións, baleirado léxico de libros e revistas e outros textos (carteis, folletos, bandos etc) éditos e inéditos, e, sobre todo, foi ampliado considerablemente grazas ao glosario inédito de 1.500 formas da autoría do pastor e escultor valverdeiro Alfonso Berrío, quen nolo regalou a primeiros de setembro deste ano 2005.

¹⁰ *Esmagar* existe só no valverdeiro, pero nas tres falas, valverdeiro, lagarteiro e mañego, existe o sustantivo *esmaguela* ou *esmaguela* no sentido de “mazadura, negrón, inchazón producida por unha pancada”.

arregotar, vi “arroutar”; do latín *rūctare* saen o galego, portugués e catalán (*ar*)rotar. O correspondente cast. *regoldar* provén do lat. *regūrgītare*; *arregotar* pode vir de *reglūtare* (cfr. *regrotar* en Salamanca e Mérida) ou pode proceder, segundo Corominas (s.v. *regoldar*), do cruzamento entre (*ar*)rotar e *regoldar*.

lendri, sf, “larva do piollo”, é un cruzamento entre o galego-portugués *lendia* ou *lênde* (<*lëndine*) e o español *liendre*, ao tomar o *l* da evolución castelá: *lëndine* > **liend’ne* > *liendre*, xurdida para axudar na pronuncia do grupo consonántico insólito *d’n*.

grenchas, sfp, “guedellas”. Achámonos ante un cruzamento do cast. *greña* (cfr. port. *grenhon* no séc. XIII, o galego *greñón*¹¹ ou o cat. *grenya*), procedente do céltico *grenn-*, pelo, ou mellor aínda, do céltico-latino *grennionē*, co galego *crencha*, do latín *crīnicūla*, “carreiro do pelo”, derivado de *crīna*. Tamén se podería explicar o *g-* de *grenchas* por influencia do *g-* de *guedella* sobre *crencha*.

pilleira, sf, “borralleiro de cinsas do forno e da lareira”; formada con sufixo galego sobre a base lexical castelá *pella*, “pelota, bóla”, procedente do latín *pīlūla* (>**pel’la*), derivado de *pīla*. Informa Corominas (s.v. *pelota*) de que no glosario de El Escorial *pelota* semella ser “masa de borra”. En portugués rexional lemos en Cândido de Figueiredo que o significado da voz *pilheira* é coincidente coa significado do *Ellas* e pode ser derivada de *pilha* na súa cuarta acepción: “montón, morea de cousas”.

3.2. Forma híbrida de *significante castelán con significado galego*

pitañoso, adx. “cegato”; Corominas (s.v. *pestaña*) asegura que se trata do eusk. *pitar*, *pestaña*, cruzado con *pitarra*, *lagaña*. En cast. quere decer *lagañoso* mentres que no *Ellas* vén significar “pitoño, cegato, curto de vista”. Repárese en que no galego común o adx. (ollos) *pitiñosos* (lagañosos, medios pechados polo

¹¹ Recólleo o dicionario do Seminario de Estudos Galegos co significado de “barba”. Vid. *Diccionario de diccionarios*.

sono ou moi pequenos) correspóndese en parte co castelán *pitañoso*, mentres que o adx. *pitoño* equivale ao valego do Ellas *pitañoso*. Agora ben, tampouco sería estraño que o adxectivo galego *pitiñoso* fose unha simple alteración de *pitañoso*, pois é posible que calquera vogal átona ante consoante palatal devese vogal palatal¹².

3.3. Forma de orixe supostamente castelá con significado dialectal valego

pende, *sm*, *pendar(se)*, *vt*. “Peite, peitear(se)”. Corominas (s.v. **peine**) documenta esta forma *pende* como propia do castelán medieval, aínda que a evolución que propón, *pente* > *pende*, só sería posible en navarro-aragonés e nunca en castelán. Constantino García recolle **pende** no galego vivo sen indicar onde o localiza. Así como o galego común *peite* procede de **pěctīne** > *peitēe* > *peite*¹³. A forma valega **pende** debe proceder dunha antiga metátese **pěctīne** > **pecnite* > **pēide* > *pende*¹⁴, ao igual que *pendar* pode proceder dun **pectinare** ou ben estar formado sobre o sustantivo *pende*.

¹² O profesor Gonzalo Navaza está a preparar un traballo no que demostra isto con datos toponímicos e léxicos. Segundo este autor, só así se poderían explicar as formas *miñán*, *castiñeiro*, *filloa*, *fixón* etc, variantes de *mañán*, *castañeiro*, *folloa*, *foxón* etc.

¹³ A forma galega *peite* podería proceder dunha nasalización metatizada (*peitēe* > *pēitee* > *peite*) ou ben a partir da propia forma *peite*, pois o ditongo decrecente **ei**, ao igual có ditongo decrecente **ou**, ten unha nasalización de seu que en ocasións chega a provocar xeración dunha nasal, por unha banda, e asemade monotongación: *peite* > **pēite* > *peite*, do mesmo xeito que *feito* (< **filictū**) > **fēito* > *fento*, ou os pares léxicos e toponímicos *esqueicer/esquencer*, *couciero/conciero*, *Couso/Conso*, *Gondarei/Gondarén*, *Peitieiros/Pentieiros*, *passim*.

¹⁴ Lémbrese a nota anterior acerca da evolución **ei** > ***ēi** > **en** (**peide* > **pēide* > *pende*).

piará,¹⁵ *sf*, “rolada, niñada de aves”. En castelán e portugués *piara* é un “rabaño de animais, principalmente porcós”. En galego Elixio Rivas¹⁶ recolle **pearada** como “rabaño, piara”. Corominas (s.v. **piara**) di que pode vir do leonés *pia* (< lat. **pĕdem**), por unha forma colectiva de *pia*, “una piar”, e de aí pasar a “una piara”, quizais por influxo de formas como “una vara de cerdos”; é de difícil explicación o -r, e o sufixo -ra átono (*cótar*, *cáscara*) sempre parte dunha palabra paroxítona. Desde logo, se esta é a forma orixinaria sería leonesa e nunca castelá.

A voz galega recollida por Rivas avala con dificultades a hipótese da formación sobre *pé*, porque en todo caso sería **peada*, aínda que si avalaría de se formar sobre unha hipotética **peadada* que disimilaría en *pearada*. É difícil explicar a duplicación do sufixo -ada (*peada* > *peadada*). Corominas (s.v. **piara**) di que *peada*, “rabaño de múas novas”, podería pasar a *piara* do mesmo xeito que en leonés *niada* pasou a *niara*.

Agora ben, estráñanos moito que de “rabaño de múas, cabalos ou porcós” pasase a significar no Val do Ellas “rolada ou niñada dunha ave ou dun paxaro”. Pensamos máis ben que con este significado que ten no val debe proceder das voces onomatopeicas *pío* e *piar*; o feito de aparecer só referido a animais que pían indica que pode vir de *piar* + *ada* (cfr. *rapazada*), “grupo de animais que pían”. Esta explicación non invalida as anteriores para *piará* ou *peada* como colectivo de mamíferos ungulados, só dicimos que *piara* e *piarada* (ou *piará*) veñen de procedencias diferentes, e precisamente por descoñecer Corominas este significado de “rolada ou niñada de aves ou paxaros” a súa explicación presenta algunhas eivas.

¹⁵ Nas falas do Ellas é normal a elisión do -d- intervocálico: *moea*, *méicu*, *sábao*, *durmío*, *chegao*, *acabá*, *soío* (son) etc., mesmo ás veces por fonética sintáctica é elidido o d-: *ucia*, *iñeiro* etc., sobre todo en mañego-lagarteiro. Por iso a forma é *piará* e non *piarada*, como é *migrá*, *millará*, *borrallá*, e todos os participios e adxectivos femininos en -ada : *cantá*, *chegá*, *amarelá*, *encarná*, *passim*.

¹⁶ Vid. *Frapas III*, recollido no *Diccionario de dictionarios*. Rivas recolle esta voz en Viana e As Frieiras, na zona suroriental do dominio lingüístico galego.

enxabelgar, *vt*, no Ellas significa “revestir cun morteiro de xabre e cal as paredes exteriores das casas para impermeabilizalas” e tamén “tomar as xuntas das pedras dunha parede cunha masa de xabre”, e presenta como variantes: *enxabregar*, *enxabergar*¹⁷. Corominas (s.v. **albo**) di que o verbo castelán *enjabelgar* deriva dun ***exalbĭcare**, derivado de **albŭs**. Non coñece que nestas falas existe o verbo base *enxabregar* (hoxe non usado), formado sobre *xabre*, que aquí é revestir con xabre e cal as paredes, na súa variedades metatizadas *enxabergar* e, sobre todo, *enxabelgar*. *Xabre*, area grosa, procede do latín **sabŭlŭ**, area. Esta forma latina deixou en galego dous resultados de distribución dialectal: *xabre* e *sábrego*. Polo tanto, para explicar o étimo de *enxabelgar* non cómpre recorrer a unha hipotética base derivada de **albŭs**, senón que nos atopamos perante un galeguismo ou occidentalismo hispánico perfectamente explicable polo galego mercé ao significado arcaizante que aínda manteñen as falas do Ellas.¹⁸

3.4. Supostos cruzamentos internos de formas galego-portuguesas

buraco, *sm*, *idem*. Na voz *buso*, Corominas (s.v. **buso**) di o seguinte: “ ‘agujero’, no parece ser palabra castellana, pues sólo figura en una etimología de Covarrubias (s.v. *claraboyas*), al parecer como palabra italiana. Luego no es prudente emplearlo para explicar la *b-* del leonés *buraco*, según hace Schuchardt, *Rom. Etym*, II, 135; comp. it. *bugio* “agujero”, *ibíd.* p. 136, it. dial. *Buso*. É decer, Corominas non rexistra *buso* en ningún iberorromance, e por iso di que non puido influír na aparición do **b-** inicial *buraco* ou *burato* no sentido de *foxo*, *furado*.

¹⁷ O **-r** implosivo pronúnciase normalmente no Ellas como [-l], sistematicamente en final de palabra, e así escoitaremos pronunciar estas formas como “enxabelgal” e “enxabregal”.

¹⁸ No léxico popular de Cuenca que se recolle en <http://www.verbolog.com/81casman.htm> figura o verbo *enjabregar*, o cal reafirma a nosa hipótese da procedencia galega de *enjabelgar*.

A existencia nas falas do val destas formas, *buso*¹⁹, *buraco* e *turaco*²⁰ (influencia de *toba*?) vénlle dar a razón a Schuchard e tirarlle a Corominas. Machado di que “o *b* de *buraco* aínda non está explicado” e indica que pode deberse a un cruzamento co xermánico **borôn**, *furar*. Ningún dos dous sabía da vitalidade da forma *buso*, “oco, buraco”, e *busín*, “sumidoiro”, no mañego de San Martiño de Trebello.

Agora ben, efectivamente *buraco* é voz paleoeuropea emparentada co latín **furare** e co xermánico **borôn**, da que procede o inglés *to bore*, “furar, tradar”, pois é sabido que o **f**- das linguas itálicas correspondía co **b**- das xermánicas (*frater-brother*). É decer, é posible que nos achemos perante a raíz paleoeuropea **bur-**; se isto fose así *furaco* e *buraco* terían a mesma orixe por camiños distintos e non cumpriría pensarmos en influencias doutras formas para a explicación do **b**- inicial. De todos xeitos, o sobranceiro na primeira das explicacións é a sobrevivencia de formas léxicas que Corominas e Machado ignoran.

canozo, *sm*, “carabuña da oliva”. Poderíase tratar dun cruzamento entre *cana* e *carozo*, *cana* no sentido de “miolo (a cana do óso) ou cerna dun vexetal” e *carozo*, do lat. vg. **carūdium**, “noz”, que no Ellas é voz sinónima de *bagazo*. Unha ollada nos dicionarios galegos, por exemplo ao *Diccionario de dicionarios*, permitiría ver que na familia léxica de *cana* hai outras moitas acepcións que posiblemente tamén poderían explicar o *canozo* valego.

fanisca, *sm*, “faísca”. Sorprendeunos achar esta forma cun **-n-** intervocálico non etimolóxico, pois esta voz procede do xerm. **falaviska** e xa na época medieval rexistramos a forma *faísca* en galego. Amais, non existe en castelán nin en leonés. Ben podería ocorrer, como pensa Corominas (s.v. **chispa**, s.v. **fanático**), que o **-n-** puidese ser debido a un cruzamento con

¹⁹ En San Martiño de Trebello hai unha fonte chamada “Fonte do Buso”, e mesmo imprimiron uns autocolantes que teñen a seguinte lenda: “Bebei sen abuso, que é da Fonde do Buso”.

²⁰ *Aburacar* ou *furar* teñen os mesmos significados ca en galego, pero *aturacar* especializouse e hoxe é unicamente “tradar, facer buracos co trade”.

outras formas, quizabes coa forma sinónima portuguesa *fona*, do gót. ***fon**, “lume”, ou quizabes con *fanica*, “migalliña, miudalla, anaquiño de calquera cousa”, voz da mesma familia léxica ca *fanar*, “sacar punta, romper o bordo, anicar”, do francés **faner**, que primitivamente (*fener*) significou “segar (no feo)” e logo colleu o sentido de “murchar”. Poderíase pensar que un **faaisca* medieval, con caída esperable do –L-, podería adquirir facilmente unha nasalización non etimolóxica **fããisca*, que derivaría nesta forma *fanisca*, pero o resultado posible neste caso sería **fañisca*, o cal invalida esta posibilidade.

3.5. *Significante galego con significado dialectal valego*

Neste apartado temos un inventario amplísimo de formas comúns co galego (e co portugués) que neste val van coller un significado derivado algo ou moi diferente. Citemos só unhas poucas como *abeleira*, pasa de “abeledo” a “leiras choídas por muros de pedra”²¹, do mesmo xeito que *xeira* pasa de significar “xornada de traballo” a “campo ou leira (que se traballa nun día)”; *argola* pasa de “aro común” a significar unicamente “pendente da orella”; *babeco* pasa de “parvo, idiota”, a unicamente “chafalleiro, zoupón, torpe”; *cacheira* e *cachola* non son sinónimos: unha *cacheira* é unha pucha para cubrir a cabeza²² e a *cachola* é a “cabeza do porco” ou, humorística ou despectivamente, a “cabeza dunha persoa”; *choiriceiru* non é unha “persoa que fai ou vende chourizos”, é o paporrubio, porque seica ten o papo “manchao de comer choirizo”; *choqueira* non é o lugar onde poñen as galiñas ou outras acepcións existentes en galego, senón unicamente a pubertade, a época na que “chocan” as persoas²³; *cileiro* pasa de designar un

²¹ Quizabes teña algo que ver con isto o verbo portugués *abeleirar*: facer sociedade dous labradores para o traballo de sementeira, emprestándose mutuamente xente, gando e apeiros agrícolas.

²² É decer, que segue a gardar relación con *cacho* < *cascülü*, diminutivo de *cascü*.

²³ Poderíase pensar tamén nunha posible relación con *choqueiro/a* no sentido de “estrafalario”, pero os propios falantes dan a definición; velaquí unha

“almacén de gran ou despensa” sentidos orixinais que aínda permanecen en galego e portugués, a significar “dormitorio pequeno, cuarto de durmir”, porque nese almacén ou despensa era onde durmían antigamente os criados e xornaleiros²⁴; *enchumbar* é “enchouparse de auga”, porque coa molladura a roupa pesa máis, pesa coma chumbo, de aí o adxectivo *enchumbao*, “mollado coma un pito”; *fisgo* é voz relacionada con *fisga*, “fenda” en galego e en valego, que aquí significa “cavorco ou río profundo agochado entre penedos ou vexetación”; *gallofa* é aquí “aloumiño, afago”, mentres que en galego común *gallofa* é “troula” e *galloufa* é “comellada”; a relación pode vir no adxectivo *galloufeiro* no sentido de “lacazán, vividor, intereseiro”; *lambón* pasa de significar “larpeiro” para especializarse en “caco, mangante, ladrón”, porque o seu significado primitivo se relaciona agora co castelanismo *guloso*²⁵; *orfandai* designa unha “panda de rapaces, sós, sen acompañamento de adultos”; *sobrau* ou *palleira* é o *faiado*, *sobrau* porque era o “andar superior dunha casa”, *palleira* porque no oco entre o teito e o tellado era onde se gardaba a palla²⁶; *sequeiru* ou *niazu* é o *palleiro*, no sentido de “alpendre separado ou adosado á casa onde se garda a palla”, *sequeiru* porque tamén é onde secan todo tipo de cereais, *niazu* é porque entre a palla

dun falante lagarteiro: “*p’aqi le chaman choqueira porque é condo os dagais i as dagalas chocan, tamén le chaman a edai do pavo*”.

²⁴ No dicionario de Cuveiro (Vid. *Diccionario de diccionarios*) figura a entrada **celeiro** como voz antiga e os significados que ten son: *bodega, almacén, habitación*. Entendamos *habitación* como “habitáculo”, non como dormitorio, que é o significado que ten no Val do Ellas.

²⁵ Esta extensión de significado pode tamén aparecer secundariamente en galego. No dicionario de Eladio Rodríguez **lamber** é “depojar, quitar a uno sensiblemente algo que tenía: os cartos que tiña fóronllos lambendo os amigos”. A singularidade do Ellas é que **lambón** só significa ladrón, co que nos achariamos ante un falso amigo.

²⁶ O dicionario de Pintos fai sinónimos **sobrado** e *faió*, mentres que para Cuveiro *sobrado* é “cada un dos andares altos dunha casa, xa sexa para habitaren as persoas, xa para gardar palla, herba etc.” Pola súa parte, Elixio Rivas recolle unha acepción secundaria de *sobrado* como “parte superior da casa, faiado”. A casa tradicional vilega do Ellas (non a casa campesiña, que é de planta baixa) componse de *boigas* e *cortellos* (baixo), *fogar* e *celeiros* (sobrado) e *palleira* (faiado).

acostuman a aniñar as galiñas e a parir outros animais; *vieiro* é unha “gabia, excavación lineal realizada polo home”; *xaneiro/a* non é un substantivo (foi substituído por *eneru*) senón un adxectivo que designa a “primeira cría nacida no ano” e as “cría ou froito que vén en xaneiro”.

Debido a estas e moitas outras variacións de significado con respecto aos sentidos primitivos ou aos maioritarios ou únicos hoxe en galego ou en portugués, temos entre o valego e o galego unha serie de “falsos amigos” dos que recolleemos aquí apenas só unha mostra significativa:

Significante	Significado en galego común	Significado en valego do Ellas
Colar	colar para persoa ou animais	colar só para animais
Fío	fío	colar ou cadea para persoas
Liña	liña	fío para coser
Cociña	Cociña	Cocido
Fogar	casa, vivenda	cociña (cuarto e fogóns)

Logo de vermos toda esta listaxe de exemplos de significados diferidos dalgúns significantes nas falas do Ellas, deteñámonos nalgúns casos particulares:

achantar, *vt*, “caer na lama ou en xeral no chan”. En galego *achantar* é un derivado de **plantare** (> *chantar*), non de **planũ** (> *chan-chaõ-cha*) de onde veñen os verbos *achanzar* e *achaiar*, formados sobre **(ad)planitiare** e **(ad)planeare**, respectivamente. En galego *achantar* ten varios significados, sendo os principais “ocultar baixo o nivel do chan ou a nivel do chan, enterrar” e, por extensión de significado, *achantado*, “oculto baixo terra”, pasa a significar “covarde”. Este significante con este significado pasou ao castelán coloquial. No Ellas existe con este significante unha deriva parcial cara a “caer no chan”, pero no chan cheo de lama, posto que para o sentido de “agochar, acubillar” etc., teñen as formas *achanar* e *achapandar*. A terceira acepción do dicionario da RAG é semellante: “Afundirse o carro nun terreo brando ou lamacento de maneira que non poida ser arrastrado polo gando”, e no dicionario de Eladio Rodríguez rexístrase unha acepción semellante: “Afundirse un pé, ou as rodas dun

carro, na lama”, significados ambos directamente emparentados, aínda que non idénticos, coa acepción valega: “caer na lama ou no chan”.

asnal, *sm* ou *sf*, “cesto usado para a vendima feito de tiras de castiñeiro”. Dinos Cândido de Figueiredo (s.v. **asnal** 2) que é unha voz rexional de Tras-os-Montes, onde significa “cesto de vime para conducir estrume em cavalgadura”. Precisamente por esta relación cos équidos Machado fai derivar esta voz do latín **asinale**, é decer, un “cesto que transportan os asnos”. En zonas arraianas do dominio leonés é un cesto para a vendima que vai aos lombos de burros ou múas. Non obstante, o feito de que no Val do Ellas o (cesto) *asnal* se use exclusivamente para a vendima, para levar acios de uvas, sen intervención de equinos para o transporte, fainos pensar -de acordo coa fala do val onde nunca pode aparecer unha realización fricativa interdental en posición implosiva²⁷-, na posibilidade de que puidese provir de ***acinale** > *a[z]nal*, é decer, “cesto para transportar acios”²⁸.

boiga~boega, *sf* “adega /cortello”. Non é só o almacén, soterraño ou non, onde se gardan o viño e algunhas provisións; *boiga* é, na casa tradicional urbana de varios andares onde a familia facía vida no sobrado, que era onde estaban a cociña (fogar) e os dormitorios (celeiros), todo cuarto situado na planta baixa, tanto o do viño coma as distintas dependencias para os animais; así temos a *boiga dos porcós* ou *cortella*, a *boiga das ovellas* e *cabras* ou *cortello*, a *boiga dos animais* (bovinos e equinos) ou *corte*, e a *boiga* por antonomasia, que é a do viño²⁹.

²⁷ Cfr. nestas falas *tisnar*, *molisnar* etc., ou mesmo vulgarismos tipo *trastor* (do castelán vulgar *tractor* pronunciado *tra[θ]tor*). O son [θ] en posición implosiva é imposible no valego, nin implosiva medial nin final de palabra (*a lu*, *a cru*, *o capatá* etc.).

²⁸ No dicionario de Eladio Rodríguez (Vid. *Diccionario de diccionarios*) aparece a voz **aceal-acial** como instrumento incrustado no labio inferior das bestas que serve para suxeitalas mentres as ferran ou para dominalas. Aquí parece que a orixe debe ser efectivamente **asinale**, de **asinũ**, pero con confusión de sibilantes (cfr. *resina~recina*, *reseso~receso* etc. etc.).

²⁹ Tamén neste val teñen a tradición dos *furanchos* ou *loureiros*, casas particulares onde se vende o excedente da anada de viño caseiro, anunciando

garabaná, *sf*, “ballón, arroiada”. Non achamos rastro nos dicionarios etimolóxicos de formas semellantes. No dicionario de Cândido de Figueiredo rexistramos *garabanho* co significado de “caldeiro de madeira usado para tirar auga dos pozos”, como dialectalismo trasmontano; e no de Eladio Rodríguez achamos *garabano* como “augador” sen indicación de procedencia do termo. No caderno-glosario que nos entregou o pastor valverdeiro Alfonso Berrío recóllese tamén *garabano* como “caldeiro”. É evidente que *garabaná* vén ser, xa que logo, algo así como unha “caldeirada de auga”, “chover a caldeiros”.

Noutros dicionarios galegos temos rexistros de formas emparentadas: Aníbal Otero rexistra *escarabano~escarabano* co significado de “sarabia”, sen indicar onde recolleu esta palabra, mais indica o propio Otero que en Tras-Os-Montes *esgaravanada* é unha “sarabiada forte e curta” ou tamén unha “bátega”, significado este último idéntico ao da *garabaná* do Ellas. Constantino García rexistra *esgarabana* como “sarabia” en Vilardevós, outra vez no sueste galego.

A relación entre a forma galega, a trasmontana e a valega é evidente, pero a explicación etimolóxica aínda pode demorar porque son moi poucos os datos que manexamos. Hai moitos nomes de recipientes (cestos, caldeiros etc) que comezan por **garab-/carab-** (*garabal*, *garabelo*, *carabelo*, *carabela* etc), polo que non se pode desbotar unha probable orixe prerromana.

recencio ou *rexelo~roxelo*, *sm*, “friaxe da mañá”. O primeiro termo está relacionado co adxectivo portugués *rezeno*³⁰, “húmido, mollado”, posiblemente formado sobre **rescīdentiu* ou **recīdentu*, do latín vulgar *rōsce*, “orballo”, con confusión da primeira sílaba co prefixo **re-**. Canto ao segundo, non cremos que sexa posible pensar ben nunha forma ***re-gēlu** sen caída do -L- intervocálico, ben por asturgaleguismo, ben por

esta venda cun ramallo de loureiro na porta da *boiga*. No Ellas o ramallo que se pon non é de loureiro, senón de hedra (*heira* ou *heireira*).

³⁰ Aníbal Otero recolle **recencio** en Barrancos co significado de *orballo* e di que procede do latín **circiu**. (Vid. *Diccionario de dictionarios-3*).

leonesismo ou castelanismo³¹, senón que a explicación poderíamos achala na forma ***roscīdēllŭ**, “molladiño”.

ró-arró, *sm* “valado / cadabullo, oureleira / beira, bordo”. É posible que esta voz proceda do latín **rōdŭ**, o que rodea, de aí a semellanza dalgunha acepción co significado dialectal do castelán andaluz *ruedo*: “campos situados arredor dunha vila”³², “reforzo para gornecer o bordo dos vestidos e outros obxectos”. O sentido principal é sempre de algo que está arredor, que cinxe, coma os valados ou os cadabullos rodean ou beiran camiños e campos. Este mesmo sentido tamén o ten o galego *arró* que rexistramos nalgúns dicionarios como “cómara, beira”.

Corominas, ao analizar a voz *broa*, procedente do céltico **broga**, “lindeiro, campo” (s.v. **broa**), di que para o galego *arró* se podería “formular la hipótesis de que un cruce de *broa* con un sinónimo resulta el gall. *arrò*, palabra de sentido notablemente igual al del oc. *bro(g)a*”. É decer, *arrò* proviría dun **arroa* derivado de *broa* en cruzamento con algún sinónimo. Seméllanos unha hipótese dificilmente crible por dúas razóns: a) as palabras rematadas en *-oa* (< **-ōla**) que evolucionaron a *-ò* non mudaron de xénero (*a fillò, a figueirò, a mò*), polo que *arrò* debería ser feminina e non o é; b) os sinónimos cruzados que propón Corominas xa el mesmo os desbota, *aro* e *arredor*, pois os resultados do cruzamento nunca serían *arró*. O valego *ró*, galego e portugués *rodo*, especie de “pa que serve para retirar as cinsas do forno”, procede do latín **rŭtrŭ**.

³¹ Na fala do Ellas hai formas nas que o **-L-** non desapareceu: *volar, volo, solo* etc. Na maior parte dos casos debemos pensar en castelanismos ou leonesismos meridionais claros, pero noutros casos deberíamos pensar en arcaísmos, xa que o propio Lindley Cintra, ao estudar os *Foros de Castelo Rodrigo*, detecta casos estraños de conservación do **-L-** que atribúe a inestabilidade no sistema, pois, na súa opinión, aínda non estaría consumada a desaparición do **-L-** nas voces patrimoniais no século XIII.

³² A expresión galega que indica que non hai ganas de facer nada “*o que hai que facer é erguer o cu e deixalo bater*”, ten o seu eco na expresión valega valverdeira: “*como non ten na que ficer, mexar o ró (borde da camisa) i poñelo a escorrer*”.

3.6. Arcaísmos propios da fala do Val do Ellas

Nesta fala achamos voces que hoxe son arcaísmos en castelán: *fólliga* (pegada, de *follar*, pisar, hoxe *hollar*, *huella* etc), *fembra*, *furrumbroso*, *afallar* (*hallar* en castelán moderno, *achar* en galego, do latín **aflare**) etc., pero o máis normal é acharmos un grande número de voces que existiron en galego medieval e hoxe non existen no galego moderno común ou existen en zonas marxinais e minoritarias, nomeadamente na zona suroriental galega, precisamente de onde procedían os colonos que trouxeron a lingua a esta terra do noroeste estremeño.

atró, *sm*, “trono”; e *atroar*³³, *vi*, “atroar, tronar”. A orixe latina está en **tōnare**, alterado en **trōnare** por influxo de **trōnītū**, metátese de **tōnītrū**. De **trōnare** temos en galego medieval (*a*)*troar*. Dunha forma ***trōnū** sae o galego medieval *trōo* e o valego moderno *atró*. En portugués e galego modernos temos *trono* e *tronar* (tamén *atroar*) pero non **tro* nin *atró*. Corominas di que “hoy en gallego se ha restablecido parcialmente la *-n-*: *trono* junto a *troar* [e *tronar*]”; do mesmo xeito que ten lugar o paso **sanū** > *são* > *sãa* > *san*, e sobre *san* vaise construír *sanar*, puido ocorrer que sobre *tron* (<*trōo* <**trōnū**) se formase tamén *tronar*, existente en galego e portugués, pero *trono*, se non fose un deverbais de *tronar*, tería todas as posibilidades de ser un castelanismo.

agafañar, *vt*, “roubar”. En galego antigo está documentado o verbo *gafar* co sentido de “agarrar”, e suponse que é un occitanismo que está na base tamén do catalán *agafar*, “coller”. Corominas (s.v. **gafa**) di que “en gallego los diccionarios lo dan como anticuado y falta saber si ha existido realmente en este lenguaje”. Quen o dá como anticuado é Valladares (s.v. **agafar**), que parece recoller a voz de Cuveiro, para quen *gafar* é “rabuñar

³³ No dicionario de Pintos (1865) aparecen as formas *troada* e *troar*, forma esta última tamén recollida nos dicionarios de Cuveiro (1876) e Valladares (1884). Descoñecemos a existencia destas formas en galego como formas vivas, pois non aparecen en ningún glosario ou dicionario do XX nin no *Atlas Lingüístico Galego*. Pensamos que nos dicionaristas do XIX ben puido aparecer como arcaísmo recuperado ou como hiperenxebrismo.

ou cortar”. Cândido de Figueiredo recolleo como voz rexional co sentido de “agarrar coa gafa”. Hoxe en galego común é voz descoñecida.

coñocer, *vt*, “coñecer”. Do latín *cognōscere* a evolución normal e lóxica ao galego e ao portugués é *coñocer*, forma maioritaria en galego medieval da que conservamos rexistros ata finais do século XV. En galego común esta forma foi substituída polo castelanismo *conocer* e desde finais do XX a forma restituída por vía culta é a coincidente co portugués, *coñecer*, cun *-e-* pretónico antietimolóxico, en opinión de Corominas (s.v. **conocer**) provocado analóxicamente pola enorme cantidade de verbos rematados en *-ecer* (<*-escere*), *cfr.* tamén o catalán *conèixer*. Constantino García rexistra aínda *coñocer* na zona de Compostela³⁴. No Ellas o arcaísmo *coñocer* é a única forma viva.

estoxar, *vt*, “aforrar”. Do latín *stūdiū* procede a forma patrimonial *estoxo*, que moitos dicionaristas galegos³⁵ recollen como forma viva que significa “compartimento dunha arca”, “caixón dunha mesa” ou “xornal que se lle dá a un pastor asalariado”. En principio o *estoxo* sería a “caixa ou compartimento onde se gardaban os obxectos (libros, plumas) destinados ao estudo”; logo pasaría a designar unha “caixa, caixón ou compartimento calquera” e, por último, en galego, denominaría o “diñeiro gardado nese caixón destinado a facer pagamentos”. No Val do Ellas *estoxo* significa “aforro”, eses “cartos destinados a facer pagamentos e afrontar gastos imprevistos”, e o verbo correspondente é *estoxar*, “aforrar”. *Estoxar*, segundo os dicionarios galegos, é “anoxar, enfastiar”, e segundo os portugueses, a forma *estojar* significa “gardar con coidado”, polo que este último significado está máis próximo ao sentido orixinal de “meter nun estoxo”. Segundo o profesor e colega Aquilino Alonso Núñez, *estoxar* está vivo na fala dos maiores do seu concello de Castrelo do Val co sentido de

³⁴ Vid. *Diccionario de diccionarios*.

³⁵ Eladio Rodríguez, Carré, Elixio Rivas, Constantino García etc. Vid. *Diccionario de diccionarios*.

“gardar cartos e obxectos de valor nun cofre ou caixa destinada a este efecto”.

folló, *sf*, “filloa”. Aquí temos a primitiva forma derivada do lat. *fōliōla* con redución do hiato *-ōa* > *-ó* que tamén rexistramos nalgunhas falas galegas e no portugués (cfr. *mó*, *avó*). Ao contrario do galego e do portugués, que por influxo do fonema palatal mudaron a o *-o-* da primeira sílaba nuna vogal palatal *-i-*, *filloa~filló~filloga~fillosa* ou *filhó*; o galego valego conservou este arcaísmo.

mela, *sf*, *melar*, *vt*, *melao*, *adx*. Familia léxica de etimoloxía incerta, na época medieval **melado** en galego significaba “fanado, nicado” etc. Do portugués medieval non conservamos rexistros, pero no actual é “corte na folla dunha ferramenta /oco/ claro”. En galego moderno os dicionaristas recollen **melar** con tres significados: a) “adozar con mel”; b) “variante de *merar*”; c) “rachar, fender o gume dun instrumento cortante”. Neste últimos sentido só o temos en Valladares (1884) e Carré (1928). Na fala viva só existe no galego suoriental da Gudiña a forma *mela* co significado de “oco na dentamía por falta dun ou varios dentes”, practicamente o mesmo significado rexistrado nos nosos documentos medievais. Nas falas do Ellas é unha familia léxica perfectamente viva.

migrá e *migreira~migradeira*, *sf*, “granada” e “granado” (froita e árbore). Proceden de **millegranata** e **millegranataria**, que deixaron tamén algúns restos no portugués trasmontano: *milgrada* ou *miligrá* e no portugués dalgunhas aldeas arraianas co Val do Ellas³⁶. É forma que xa se rexistra en Airas Núñez³⁷ e noutros documentos entre os séculos XIII e o XV baixo as formas *milgraeira*, *milgraodeira* etc³⁸. Estas todas formas teñen a mesma orixe cás actuais formas galegas de orixe castelá, *granada* e *granado*, pero non cás portuguesas, *romã* e *romanzeira*, que parecen ser de procedencia árabe.

³⁶ En Foios, Vale de Espinho, As Aranhas e Monsanto rexistramos as variantes *migradeira* e *merigradeira*.

³⁷ Vid. *Tesouro medieval informatizado da lingua galega*.

³⁸ Vid. *Diccionario de diccionarios* (2003).

mú/múa, s, “mulo/a”. Do lat. **mūlūs** tiña que dar en galego *múo*, como de feito ocorreu (cfr. dous topónimos “Pé da Múa” en Vilarchán-Pontecaldeas e en Domaio-Vilaboa), pero, acarón de *muu* e *mua*, xa no XIII achamos o derivado *muacho* que logo foi tomado como *macho* polo castelán³⁹ e, posteriormente, polo galego e polo portugués. No portugués actual a forma masculina tradicional foi substituída por *macho*, mentres que no feminino alternan as formas *múa* e *mula* con predominio da segunda, claramente castelanismo.

soide, sf, “saúde”. O lat. **salūte** deu loxicamente en galego *saúde*, pero xa no séc. XIII, ao lado da forma maioritaria, rexistramos en galego casos de *soude* e *soudou*. Para que se producise este cambio de **au** > **ou** tiña que haber un ditongo, *sau-de* e non *sa-ú-de*, desprazamento acentual este quizais axudado polo verbo *soudar* (< *saudar* <) e todos os casos do seu paradigma en que a sílaba inicial era átona. Nas falas do Val do Ellas, todo antigo ditongo **ou** evolucionou a **oi**⁴⁰ de igual xeito ca **eu** o fixo a **ei**, e así temos: *roipa*, *oiro*, *roibar*, *oivir*, *poico*, *toiro*, *soito*, *coito*, *loiza*, *tampoico*, *oiréganu*, *toiciño*, *choirizo* etc., de maneira que a forma *soide* é descendente directa da antiga forma galega *soude*.

soío, sm, “son”. É forma derivada do latín **sonītū**, que deu en galego antigo *soído*, cunha vogal tónica -í- non etimolóxica debido probablemente á analoxía con formas semanticamente próximas como *ruído* etc. A forma maioritaria, antiga e moderna, en galego e portugués é *son*, derivado de **sōnū** (> *sōo* > *son*), da familia léxica de **sonare**. A forma *soído* rexístrase en portugués ata o século XVI.

solo, sm, “chan”. Do lat. **planū** conservamos neste val algúns restos toponímicos mañegos (cfr. *Os Chas*) e a conciencia

³⁹ Vid. Corominas s.v. **macho**.

⁴⁰ Tamén, en ocasións, existiron monotongacións ao xeito do portugués central e meridional (e non tanto ao xeito “castelán”): *tope* (toupa), *popa* (poupa, bubela), *chegó*, *levó*, *levaré*, *chegaré* etc. Estas monotongacións en formas verbais e nalgúns substantivos xa as rexistra Cintra (1974) na lingua dos *Foros de Castelo Rodrigo* e atribúeas á interferencia leonesa meridional, de aí que cualifique a lingua dos *Foros* como “galego interferido por leonesismos”.

dos falantes vellos lagarteiros de que “antes tamén se le idía *chan* pó *solo*”, porque a forma que triunfou en todo o val para indicar o lugar que se pisa foi *solo*, derivada do latín *sōlū*. Nun principio, é esta forma plenamente galega por canto non presenta ditongación do *ō* breve tónico latino, pero estraña a conservación do -L- intervocálico, o que nos indica a posibilidade de estarmos perante unha interferencia leonesa ou castelá ou mesmo un galeguismo dialectal oriental dalgunhas zonas bercianas ou da zona asturiana onde se conserva o -L- (*vola*, *calente*, *molín*, *palo* etc.). Na época medieval rexistramos tanto *solo* coma *soo* na *Crónica Troiana*. Se lle facemos caso a Linley Cintra (1974) podemos pensar nun arcaísmo desta zona, pois nos Foros de Castelo Rodrigo hai algunhas formas con -L-, -N-, conservados, o que indicaría -segundo Cintra-, que aínda o proceso de desaparición destas consoantes intervocálicas non estaría consumado. O substantivo *solo* do galego moderno é un cultismo.

tobelo, *sm*, “tornecelo”. En galego medieval rexístrase a forma *tobelo* (< *tōbēllū* derivado de **tūber*, “vulto, nódulo”), pero na época moderna as formas galegas son *tornecelo*, que Corominas cre derivada, coma o catalán *turmell*, da base latina **turn-**, testículo, e que nós pensamos emparentada con *torno*, *tornar*, *torneira*, derivados de **turnu**, **tornare**, “xirar, dar voltas”, e *artello* (< **articūlū**), ou formas híbridas entre as dúas: *nortello*, *nocello* etc. No *Tratado de Albeitaría*⁴¹ aparece con profusión *tovelo* e no galego moderno só o rexistramos no dicionario de Pintos de 1865.

4. *Cabo*

Pretendemos con este artigo dar unha idea aproximada da singularidade do léxico vivo deste enclave galego, illado do resto do dominio lingüístico desde hai oito séculos. No glosario

⁴¹ Pensado Tomé, J.L. (2004): *Tratado de Albeitaría*. Introducción, transcripción e glosario. Santiago de Compostela: Centro Ramón Piñeiro para a Investigación en Humanidades.

que estamos a elaborar poderemos amosar formas tan galegas -e asemade tan descoñecidas no galego da Galicia administrativa-, como *correndela* (cremalleira), *charabela* (aldraba), *borrallá* (magosto), *repastar* (cear a media noite, sobrecea, *cfr.* francés *repas*), *aixó* (aixola), *engarelón* (manxadoira), *millará* (papas de millo), *esmorcelar* (esnaquizar, *cfr.* francés *morceler*), *molisnar* (orballar, chover “mole”) e tantísimas outras. Elaboramos este glosario na confianza de que nun día non moi distante todo este caudal léxico valverdeiro, lagarteiro e mañego, chegue a formar parte do tesouro lexicográfico do galego, a entrar do dicionario da RAG, nos dicionarios normais de uso, para que estas falas habiten en pé de igualdade coas outras falas galegas na casa grande da nosa Lingua.

Bibliografía

- Carrasco González, J.M. (1996 e 1997): “Hablas y dialectos portugueses o galaico-portugueses en Extremadura. Parte I: Grupos dialectales. Clasificación de las hablas de Jálama”, en *Anuario de Estudios Filológicos* 19, Cáceres: Universidad de Extremadura, pp. 135-148; e “Parte II y última: Otras hablas fronterizas. Conclusiones”, en *Anuario de Estudios Filológicos* 20, pp. 61-79.
- Centro Ramón Piñeiro: CODOLGA (*Corpus Documental Latinum Gallaecia*). <<http://balteira.cirp.es/codolga>> [setembro de 2005]
- Cintra, L.F. Lindley (1974): “A linguagem dos foros e o galego-português de Xalma”, en *Estudos de lingüística portuguesa e românica* I, Coimbra, pp. 508-537.
- Corominas, J. e Pascual, J.A. (1980-1991): *Diccionario crítico etimológico castellano e hispánico*, 6 vols., Gredos: Madrid.
- Costas González, X.H. (1998): “Valverdeiro, lagarteiro e mañego: o ‘galego’ do Val do Río Ellas (Cáceres)”, en A. Santamarina e F. Fdez Rei (eds.) *Estudios de sociolingüística románica. Linguas e variedades minorizadas*. Santiago de Compostela: USC.

- Figueiredo, C. de (1996): *Grão Dicionário da Língua Portuguesa*. 2 vols. Lisboa: Bertrand.
- Instituto da Língua Galega: TILG (*Tesouro Informatizado da Língua Galega*). <<http://www.ti.usc/TILG>> [setembro de 2005]
- Instituto da Língua Galega: TMILG (*Tesouro Medieval Informatizado da Língua Galega*) <<http://corpus.cirp.es/tmilg>> [setembro de 2005].
- Machado, J.P. (1987): *Dicionário etimológico da língua portuguesa com a mais antiga documentação escrita e conhecida de muitos dos vocábulos estudados*. 5 vols. Lisboa: Horizonte.
- Santamarina, A. (coord) (2003): *Diccionario de diccionarios* (3ª ed.). A Coruña: Instituto da Língua Galega / Fundación Barrié de la Maza.